

³⁶ Жуковський А., Субтельний О. Нарис Історії України. – Львів: Видавництво наукового товариства ім.Т. Шевченка у Львові, 1992. – С. 47-50.

³⁷ Мельник Л.Т. Боротьба за українську державність (XVII ст.). – К.: Освіта; 1995. – С. 167.

³⁸ Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 122.

³⁹ Велика історія України: у 2-х т. – Т.ІІ. – К.: Глобус, 1993. – С. 262.

УДК:т929Пилип Орлик

© Галина Яценюк
(Чернівці)

ОСТАННІЙ ЕТАП ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНА-ЕМІГРАНТА ПИЛИПА ОРЛИКА (1734 – 1742 рр.)

У статті охарактеризовано дипломатичну діяльність гетьмана-емігранта Пилипа Орлика, яка була спрямована на створення коаліції європейських держав для боротьби з Росією. Також проаналізовано дії П. Орлика під час російсько-турецької війни (1735-1739 рр.).

Ключові слова: гетьман-емігрант, коаліція, козаки, конгрес, екзил.

Г.Яценюк

Последний этап жизни и деятельности гетмана-эмигранта Филиппа Орлика (1734 – 1742 гг.)

В статье охарактеризовано дипломатическую деятельность гетмана-эмигранта Филиппа Орлика, которая была направлена на создание коалиции европейских государств для борьбы с Россией. Также дан анализ действиям Ф. Орлика во время русско-турецкой войны (1735-1739 гг.).

Ключевые слова: гетман-эмигрант, коалиция, казаки, конгресс, экзил.

G.Yatsenyuk

The Last Stage of the Life and Activity of Hetman-Expatriate Philip Orlyk (1734 – 1742)

This article describes diplomacy of Hetman-expatriate Philip Orlyk, which was aimed to create a coalition of European states to deal with Russia. Also article includes an analysis of the actions of P.Orlyk during the Russo-Turkish War (1735-1739).

Keywords: Hetman-expatriate, coalition, Cossacks, Congress, exile.

Проблема вивчення діяльності першого політичного еміграційного уряду України на чолі з гетьманом Пилипом Орликом довгий час замовчувалась. Однак вона є важливим і невід'ємним фактом нашої історії. Тому що еміграційний уряд на чолі з Пилипом Орликом намагався виправити те становище, в якому Україна опинилась після підписання українсько-шведського договору.

Після смерті короля Швеції Карла XII його наступники почали домовлятися з Росією про мирні переговори, але про Україну мова не йшла.

У зв'язку з цим гетьман України в екзилі Пилип Орлик починає нові спроби налагодження дипломатичних стосунків з польським королем Августом II.

Метою ж гетьмана-емігранта було дістатися до Царгорода, однак його мріям не судилося здійснитись. Турецький уряд призначив Пилипу Орлику зупинитися в Салоніках (сюди прибув 7 грудня 1722 р.)¹. Гетьман сподівався, що тут затримається ненадовго, однак мусив бути тут 10 років, хоч не під замком, але без дозволу турецьких властей не мав права нікуди виїжджати.

З 1729 р. поруч з українським гетьманом-емігрантом на політичній арені з'являється його син Григорій Орлик. Після років навчання та військової служби молодий Орлик включається у політичну й дипломатичну діяльність свого батька.

11, 14 і 16 грудня 1730 р. Григор Орлик проводив довгі наради з міністром закордонних справ Франції Шовеленом, якого хотів переконати звільнити його батька². Шовелен обіцяв на королівській нараді підтримувати меморіал гетьмана. Григор зумів знайти дорогу також і до старого маршала Вілена, який з 1730 р. став новим послом Франції в Стамбулі. Вілен теж обіцяв допомогти у цій справі. Григор писав до батька: «Маршал Вілен дуже розумна людина й добре розуміє сучасну кон'юнктуру»³.

2 січня 1732 р. у Франції відбулася королівська рада. На раді Шовелен обговорив меморіал про українську справу і в доказ того, наскільки рух в Україні небезпечний для росіян, звернув увагу на донесення французького посла в Петербурзі Маньяна, котрий, передаючи 16 листопада 1730 р. історію вступу на трон цариці Анни, писав: «Шляхта не хоче обмеження абсолютної влади цариці, бо вважає, що в такому разі козаки на Україні повстануть і скинуть московське панування...»⁴.

Внаслідок цієї наради 1 березня 1732 р. Людовік XV надіслав докладну інструкцію до Вілена відносно Орлика. В ній говорилося: «Тому що я цікавлюсь багато долею і станом пана Орлика, пишу те, що вважаю найбільш корисним. Перше, щоби обмежити його сучасний стан; друге – щоби в майбутньому він міг мати поважне і відповідне

його заслугам становище... Треба абсолютно наполягати, щоби Порта твердо трималася пунктів Прутського договору, щоби москалі не втручалися в справи Польщі і козаків. З другого боку, нехай Порта допомагає панові Орликові стати на чолі своєї армії і зібрати під свої прапори свою націю в такій кількості, яку зможе»⁵.

Ця інструкція – цілком конкретна програма. Французький уряд ясно й недвозначно підтримує перед Портою інтереси П. Орлика. Визволення України мало прийти вже потім, коли він буде на чолі запорожців.

Спільна робота Г. Орлика з Віленом у Стамбулі давала свої результати. 17 травня 1732 р. французький посол писав у Версаль: «Ханський посол прийшов до мене дати звіт у справі його переговорів з Портою відносно гетьмана Орлика. Великий візир сказав, що Порта із задоволенням виконує прохання хана і дає змогу Орликові переїхати в Ясси... під умовою, що хан поручиться за поведінку гетьмана Орлика, що запорожці, зустрінувшись зі своїм шефом, не зроблять ніякої диверсії, яка б викликала скарги москалів»⁶.

У результаті завдяки активним політичним діям французьких дипломатів 1 лютого 1734 р. Пилипу Орлику було дозволено покинути Салоніки. Він одразу ж поїхав до кримського хана в його літню резиденцію в Каушани (Молдавія) та розпочав дипломатичні відносини з іншими державами, а також надіслав великого листа на Січ, у якому писав, що «не буде вже того щасливого часу, який тепер нам дається, при таких великих і звитяжних силах, для виконання обов'язків, які далися під присягою... тому прийшов, нарешті, давно бажаний час визволення України і всього українського народу з-під московського ярма»⁷.

Але надії Орлика, висловлені в листі, не збулись. Запорожці не виступили йому на поміч. Розповідаючи, як тяжко їм жилося під протекторатом хана, вони писали: «Ми вимушені були відійти від ханської величності через те, що мали превелику кривду від татар... Ми самі із власної волі наші чолобитні листи передавали її імператорській величності й, уникаючи наших давніх злочинів, які вчинили через простоту козацького розуму й своє незнання під проводом і указом небіжчика Мазепа, просили ми ласки, яку, слава Богу найвищому, й одержали. Тому не сумніваємось, що воля її імператорської величності може нас, Військо, карати чи дарувати нам життя. То де вчинився гріх, хай там буде і покута». А на завершення козаки заявляли, що «жодної допомоги наше Військо тепер вам не дасть і не ізвольте більше до нас писати, бо є уже Її Великого Імператорства ми Військо Запорозьке слуги, а не Ханські». Лист підписав кошовий отаман Іван Милашевич⁸.

Одночасно з листом П. Орлика до козаків писав хан Каплан-Гірей, який у своєму зверненні закликав козаків не покидати турецьку територію і самим вибрати місце, де б вони хотіли осісти: «Однак раджу Вам стати кошем на тому місці, де були раніше, вдавшись під нашу оборону. За наказом Порти Оттоманської і пана Орлика гетьмана вашого»⁹. На лист Каплан-Гірея козаки теж відповіли відмовою, наголошуючи на тому, яких кривд зазнали козаки за той час, поки перебували на турецькій території.

Отже, у квітні 1734 р. козаки, яких було близько 7 тис., перейшли на «старі» місця і заснували Січ над р. Підпільною. Та цим своїм вчинком завдали вони тяжкий удар планам Пилипа Орлика, який через своїх послів підтримував серед запорожців рішення боротися з Росією. Прикро й те, що на той час кошового К. Гордієнка, одного з прибічників І. Мазепа та П. Орлика, вже не було в живих, і проросійська партія взяла верх на Січі¹⁰.

На міжнародній арені теж було неспокійно, протягом 1733-1735 рр. тривала європейська війна «за польську спадщину» в основному на території Італії та Австрії. Франція разом з Іспанією та Сардинією виступили проти Австрії. Франція вимагала, щоб Туреччина оголосила війну Росії, а також французький уряд вимагав від Туреччини, щоб вони підтримали гетьмана-емігранта Пилипа Орлика.

Чергова російсько-турецька війна почалася походом російської армії на Крим влітку 1735 р. Як і за цариці Софії, похід не вдався через погану організацію постачання. Про це свідчить і лист генерал-лейтенанта М. Леонтєва до кошового І. Малашевича: «Нагадую, як за швидко це можливо зібрати Військо Низове Запорозьке і виступити з нами на зустріч до Кам'яного Затону... а замість провіанту вам дадуть грошову компенсацію. Бо швидко всі збиралися і нашвидкуруч»¹¹. У цій невдалій авантурі загинуло 12 тис. козацьких коней. У 1736 р. похід почався під командою фельдмаршала Мініха, який вів 54-тисячну армію, в тому числі 12730 козаків. Останні були виснажені, погано озброєні і половина їх не мала коней. Ціною великих жертв Мініх дійшов до Криму і здобув його столицю Бахчисарай, але мусив відступити, бо в армії почалися пошесті. Мініх утратив половину армії. Особливо великі втрати були в українській частині.

Основними винуватцями нової війни з Туреччиною російський уряд вважав емігрантів на чолі з Пилипом Орликом. Йому було відомо, що незважаючи на поразку Орлика в переговорах з козаками, він продовжував свою дипломатичну діяльність. Хоча у Версалі звістка про те, що запорожці не погоджуються стати під короги

Орлика, теж була неприємною. Король писав до Веленева: «Прошу вас негайно надіслати кур'єра до пана Орлика і передати йому, нехай не забуває, що потрібно все зробити задля того, щоби мати на нашій боці старшин запорозької армії»¹². А вже 27 листопада Вілене доповідав: «Декілька днів я отримав відомості, що хан виїхав з Бессарабії в Перекоп, а гетьман Орлик залишився в Каушанах, де він зібрав уже багато козаків і кожного дня чекає нових»¹³.

Поряд з цією невдачею Пилипа Орлика стала ще одна подія, яка була не на користь українській справі. Царським військам вдалося вторгнутися в Польщу і таким чином примусити Станіслава Лещинського відступити до Данціга. Хоча французи послали туди свої кораблі та морську піхоту, це все одно не допомогло. Існує документ, який засвідчує, що «Віленев (французький амбасадор) просив про субсидію у Франції для армії корони Станіслава Лещинського 15 тис. цехінів»¹⁴. Однак це не допомогло і Станіслав Лещинський відступив. Хан і гетьман Пилип Орлик стояли з військами і чекали вказівки Порти – вирушити на допомогу С. Лещинському. В архіві зберігається лист кримського хана в Польщу від 14 грудня 1734 р., у якому він писав, що його війська повністю готові, щоб підтримати Польщу і С. Лещинського у війні з Росією¹⁵. Та з невідомих причин Порти почала торгуватися з Францією щодо матеріального забезпечення цієї допомоги, і операція, на яку розраховував П. Орлик, не вдалася.

Гетьману довелося розпустити своє невелике військо: запорозька піхота поодинокі і групами вирушила на Січ, в Україну; частина кавалерії також пішла до запорожців, а інша частина, разом з наказним полковником Савою Чалим вступила до польського коронного війська. Згодом настав і останній удар – 26 січня 1735 р. Станіслав Лещинський остаточно зрікся престолу, Річ Посполита випала з коаліції, яку всіляко намагався підтримати П. Орлик. Центр коаліції оголився: образно кажучи, ударом через центр росіяни розірвали вісь Стамбул-Варшава-Стокгольм і фланговими ударами добивали турків на півдні, а шведів на півночі, у Прибалтиці¹⁶.

Загалом хід воєнних дій змінив і політичну ситуацію. Турки зазнали поразки й від Австрії, і від Росії. В 1737 р. війна перервалася, і в Немирові було зібрано конгрес для підписання миру. У світі турецьких делегатів були переодягнені французи Де Тот, Де Ляріа й Пейсонель. Кардинал Флері відправив у Туреччину Григора Орлика. 5-го травня 1737 р. Віленев повідомляв кардинала, що «п. Орлик, який мандрує під іменем сина Гетьман Запорозького Війська, вже виїхав з таємною місією».

Не без його впливу Порти порушила на конгресі українське питання, але російські делегати відкинули його, «лаючи запорожців на чім світ стоїть»¹⁷.

Немирівський конгрес був страшним приниженням для Туреччини: Росія прагнула Кубані, Азова, Очакова, Кінбурна, Криму, Бессарабії; Молдавія і Валахія мали стати вільними державами з тією умовою, що Росія все ж мала б змогу втручатися в їх справи. Цісар хотів Сербії і Боснії. Це був би поділ турецьких володінь. Тому 17 липня султан просить посередництва французького посла. Флері порадив туркам продовжувати війну. Він мав важливий документ Григора, в якому той писав: «Для мене нема сумніву, що справи Порти тепер покращають. Настоюю на тому, щоби турки якомога швидше зайняли Правобережжя з містами: Біла Церква, Умань і Бар, бо хто має в руках ці пункти, той має цілу Україну. Росія добре це знає і вживає всіх заходів, щоби Польща висловила проти турків. Тому, що ця Республіка не має свого власного війська, то знову, як у часи царя Петра, московські війська вже в характері союзників триматимуть Правобережжя. Великий Візир давно знає батька ще з часів Бендер і, напевно, піде назустріч цьому проєктові. ... Я зі свого боку переконаю поляків не робити перепон туркам. Франція мусить вияснити полякам, який це корисний для них проєкт, бо при його здійсненні можна буде з України під московською владою й України під польською владою утворити державу під опікою Порти»¹⁸.

Навесні 1737 р. збройне протистояння Туреччини разом із Кримським ханством і Російської держави поновилося. Турки сподівалися перемогти, як тільки росіяни підйдуть до Бурчака¹⁹. Однак їм це не вдалося. В кінці квітня Мініх із 70-тисячним військом перетнув Дніпро й пішов під Очаків.

Все, на що сподівались гетьман П. Орлик та його син, виявилось недосяжним, навіть молдавський господар Лупул, якого Орлик вважав зв'язковим у Стамбулі, його зрадив і став царським інформатором.

1738 р. російсько-українська армія пробилася до середини Криму і знову відступила через погану організацію. Під час відступу татари напали на ар'єргард українців і завдали їм тяжких втрат. Загалом Україні ця війна коштували колосальних жертв. За весь час було взято до війська 157300 козаків та 205000 селян, з яких загинуло 34200 людей та 47 тис. коней²⁰.

2 липня 1738 р. Дніпровська армія захопила фортецю в Очакові. Перед тим, у червні, Донська армія під проводом Лассі форсувала Сиваш і вступила на Кримський півострів. У липні був захоп-

лений Карасубазар. Проте виснажливі масові хвороби людей і коней, а також нестача провіанту спонукали російське військо покинути Крим. У жовтні Лассі вже влаштував своїх вояків на зимові квартири в межах української території. Після нападу, щоправда, невдалого, турків на Очаків у Росію повернувся Мініх. Нічого доброго, крім великих людських втрат, кампанія 1738 р. не принесла. Мініх, дійшовши до Дністра, довідався, що на протилежному березі ріки стоїть могутня турецька армія й поширюється чума, і повернув в Україну, переслідований татарами. Лассі, безрезультатно пройшовши спустошеним кримським степом, приєднався до Мініха.

В цей час невідомими нам шляхами до рук П. Орлика потрапив текст угоди, яку Росія мала підписати з Персією, щоб усією могутністю південної групи військ обрушитись на Порту. Пилип Орлик, щоб запобігти цьому, пише листа в Крим до великого візира, в якому, вказуючи на поразку Мініха біля Очакова, а де Лассі – в Криму, радить, як використати цю ситуацію на користь Туреччини і України. Але лист цей до візира не дійшов: Лупул, молдавський господар і турецький підданий, передав його російському резидентові Євдокимову.

Тоді Орлик радить великому візиреві Вегенпаші використати у боротьбі проти Австрії міжусобні внутрішні негаразди в Цесарії, розраховуючи в цьому на молодого Ракоці, лідера угорських національних сил, який підтримував українських емігрантів²¹.

Як бачимо, й до цього часу Пилип Орлик залишався ворогом номер один для Росії, особливо коли йшла російсько-турецька війна. Тому імператриця Анна Іванівна за порадою фельдмаршала Мініха запропонувала Пилипові Орлику амністію і протекцію в обмін на відмову від боротьби. Однак Пилип Орлик не довіряв запевненням російського уряду, й пам'ятаючи гіркий досвід Андрія Войнаровського та інших мазепинців, які потрапили до рук російського уряду, не зреагував на пропозицію.

Хоча його плани і зазнавали поразки, він продовжував залишатись, на думку І. Шарова, авторитетом у Порті з російських, польських і шведських справ²².

30 жовтня 1738 р. у Відні Пилип Орлик зустрівся з візиром. Аудієнцією у великого візира Орлик залишився задоволений, про що свідчить його лист до сина: «Великий візир прийняв мене з усіма можливими почестями і гонором. Він розглянув зі мною всі справи, питав про сучасний стан Росії, чи варто продовжувати війну, чи козацька нація твердо вирішила скинути московське ярмо... Великий візир заявив мені урочисто, що він і амба-

сатор французький, його друг, працюватимуть біля султана, щоби мене підтримано, і що він сподівається реставрувати мене на Україні в моїх прерогативах шефа козацької нації»²³.

Але з цього теж нічого не вийшло. Туреччина війни не продовжувала, а Франція, від якої залежало тоді, що буде – мир чи війна, за наполяганням кардинала Флері бажала примирення, щоби дістати в компенсацію за посередництво від Туреччини нові території.

Урядовці Росії, побоюючись нападу з боку Швеції, вирішили на початку 1739 р. біля Белграда почати мирні переговори під головуванням Віленева. Старий гетьман наважився особисто поїхати у Белград, куди й прибув у лютому 1739 р. Він розумів, що у зв'язку з такою ситуацією важко буде знову порушити на конгресі українську справу, але П. Орлик наполягав, щоби Віленев вніс у трактат пункт про козаків, аналогічний тому, що був у Прутському трактаті. Та кардинал Флері наказав не наполягати на пункті про козаків, щоби не дратувати росіян і не зірвати миру.

Незважаючи на те, що було розпочато переговорний процес, воєнні дії продовжувалися. Росіяни вдали, що форсуватимуть Дністер поблизу Хотина. Основні сили армії стали табором над Збручем. Тим часом Мініх з 20-тисячним корпусом і польовими гарматами перемістився до Синьківки і Зозулинець. 29 липня запорожці і донці перейшли бродом через Дністер на Буковину і розсипалися «партіями» по краю.

16 серпня Мініх рушив у напрямку р. Прут. 17 серпня 1739 р. російська армія здобула перемогу в Ставчанській битві, а через два дні оволоділа Хотиним. Проте подальшого розвитку ці події не мали. 18 серпня російський авангард вийшов на Хотинську височину, не зустрівши жодного опору з боку турків²⁴. Переговорний процес, який було розпочато в Белграді, для України ніякого полегшення не приніс, оскільки П. Орлику не вдалося вставити в Белградський трактат 3-го пункту Прутського договору про виведення російських військ з Правобережної України. 18 вересня 1739 р. трактат у Белграді був підписаний.

У цей час П. Орлик довідався, що за ним продовжується спостереження за наказом російської та польської влади, тому він одразу ж повідомив про це власті Швеції та Порті, щоби у випадку чого Швеція не потрапила в скрутне становище під час нової російсько-шведської війни²⁵.

У 1741 р. Швеція оголосила війну Росії, але вже не змогла залучити Порту на свій бік. Туреччина ухилилася, вказуючи на те, що союз оборонний²⁶. На нашу думку, це була відплата за шведський нейтралітет під час минулої турецько-російської війни.

П. Орликові було обіцяно в разі перемоги звернути увагу на конгресі на українське питання. Сен-Северін, зі свого боку, теж обіцяв підтримку. Тому в цей час гетьман знову пише листа до козаків, уже до Нової Січі, просячи підтримки. У дипломатичних діях гетьман-емігрант мав у Швеції спочатку успіх, і новий французький посол у Константинополі Кастелян перед від'їздом писав 7 січня 1741 р. до короля: «Що стосується пана генерала Орлика, я буду вимагати від Порти, щоби вона на підставі союзного трактату оголосила війну Росії»²⁷.

Отже, останній етап діяльності Пилипа Орлика характеризується його активним намаганням спільно з сином знову привернути увагу європейських країн до вирішення української справи. Обидва Орлики агітували Польщу та Францію, виступали з проектами нової антимосковської коаліції, куди мали ввійти Швеція, Туреччина, Крим, Польща і Пруссія. Однак емігранти зазнали поразки. Час для активної міжнародної української акції в європейському політичному історичному процесі минув. Турецький уряд, прагнучи уникнути конфліктів з Росією, вимагав, щоб П. Орлик переїхав з Бухареста до Адріанополя, сам же гетьман, прагнучи поїхати до Ясс, тим більше, що Порта тоді призначила на посаду молдавського господаря його друга Маврокордата. Він відмовився переїхати до Адріанополя, і тоді турецький уряд ужив репресій і перестав видавати йому належну пенсію²⁸.

За гетьмана заступився французький уряд і шведські резиденти в Туреччині. 13 грудня 1741 р. П. Орлику було дозволено покинути Адріанополь і виїхати в Ясси. Тут він прожив недовго. В своєму останньому листі (30 серпня 1741 р.) до Флері писав, що ніколи не перестане шукати всіх легальних способів, щоб «заявляти мої права і права моєї нації на Україну»²⁹. Невідомо, як би довго він ще шукав шляхів вирішення українського питання, якби не його смерть, яка сталася 24 травня 1742 р. в Яссах. Справу гетьмана-емігранта продовжив його син Григор Орлик, який став лідером української політичної еміграції.

Однак після смерті Пилипа Орлика українська справа вже не могла бути такою актуальною, як за його життя. Це вже була швидше пропаганда. Хоча завдяки енергії його сина Григорія, який на французькій службі досяг високого становища, українська справа не зникла з європейського об'єкту ще в 40-50-х рр. XVIII ст.

¹ Голійчук Ф. Филипп Орлик в Галичині. – Львів: Бібліотека НТШ, 1910. – С. 6

² Яценюк Г.М. Діяльність Пилипа Орлика в період так званого «Солунського сидіння» 1722-1734 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – С. 217.

³ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С.75.

⁴ Там само. – С. 76.

⁵ Там само. – С. 76-77.

⁶ Там само. – С. 79.

⁷ Письмо Орлика к Запорожцам // Киевская старина. – Киев, 1882. – Т.2. – С. 117-118.

⁸ Там само. – С. 118.

⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. / Під ред. Сохань П.С., Смолій В.А., Апанович О.М. – К., 1998. – Т.1. – С. 70.

¹⁰ Битинський М. Мазепинці по Полтаві. – Торонто: Стейн Каладж, 1974. – С. 92-93.

¹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. / Під ред. Сохань П.С., Смолій В.А., Апанович О.М. – К., 1998. – Т.1. – С. 92-93.

¹² Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С.61.

¹³ Там само – С. 61.

¹⁴ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor Supplement 1. Vorlumele 1. 1518-1780. – Bucuresti, 1886. – С. 495.

¹⁵ ЦДІА у Києві. Потоцькі – польські поміщики. – Ф. 49. – О.п. № 1. – Д. 1528. – Л. 1.

¹⁶ Борщак І. В книгозбірці гетьмана Орлика // Літературно Науковий Вісник. – Львів. – Т.LXXIX, кн. 3. – 1923. – С. 256.

¹⁷ Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. – К.: Український письменник, 1996. – С. 232.

¹⁸ Там само. С. 235.

¹⁹ Hurmuzaki E. Вказана праця. – С. 505.

²⁰ ЦДІА у Києві. Генеральна військова канцелярія. – Ф. 51. – Оп. № 3. – Од.зб. № 5662. – Арк. 36-38.

²¹ Кравцевич В. Воїни. Політики. І... Розвідники / Голос України. – 1994. – № 38 (788), 26 лютого.

²² Шаров І. Пилип Орлик / 100 видатних імен України. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 293-295.

²³ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 72-79.

²⁴ Масан О. Козацькі гетьмани на Буковині // Молодий Буковинець. – 1995. – 16-22 вересня.

²⁵ Hurmuzaki E. – С. 566.

²⁶ Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик 1672-1742. – К.: Дніпро, 1991. – С. 67-68.

²⁷ Там само. – С. 68.

²⁸ Там само. – С. 69.

²⁹ Апанович О. Міжнародна політична діяльність гетьмана України в екзилі Пилипа Орлика // Політика і час. – 1998. – № 3. – С. 68-70.